

HIDÁN CSABA LÁSZLÓ**A XI-XIV. SZÁZADI SZTYEPPEI EREDETŰ BUZOGÁNYOK ÉS
HASZNÁLATUK**

A buzogány,¹ bár a legegyszerűbb fegyverek közé tartozik, a mai értelemben viszonylag későn, csak a Kr. utáni első évezred után kezdett elterjedni. Az egyszerű fabunkót, amelyet az őskor embere védelmül és élelmiszer megszerzésére használt nemigen nevezhetjük buzogánynak, de a különböző kőbuzogányoknál sem lehet egyértelműen a harci fegyvert és vadászeszközt megkülönböztetni.

Az ókorban a buzogány iráni területen ismert, de használata nem nagyon elterjedt. Kevés buzogányt ismerünk ebből az időből és európai használatáról sem tudunk.

A népvándorlás korából a buzogánynak meglehetősen korai ábrázolása egy permi ezüstitálon látható.² A küzdő harcosok, feltehetőleg mitológiai hősök, tetőtől talpig páncélban vannak. Az egyik nyilaz, fegyvere jól ábrázolt: összetett, visszahajló merevszarvú íj, a másik lándzsával döf. Az íjász többször eltalálta, sőt keresztüllőtte ellenfelét, de amaz lándzsájával keresztülszúrta támadóját.³ A küzdelem a két vitéz közt nem mindennapi, hiszen a lábuk előtt már egy nagy halom törött fegyver hever.⁴ Láthatunk két kerek pajzsot, két fokost, négy kardot és három buzogányt. Mindkét vitéz tetőtől talpig páncélban van, a páncél kézfejüket és lábszárukat is takarja, a fejükön háromcsúcsos sisakot hordanak. A páncél lemezekből, gyűrűkből és pikkelyekből áll.

Igen figyelemre méltó az a tény, hogy ezen a Kr. u. VI. századra keltezett ezüst tálon, amely feltehetőleg szogd munka, ennyire felpáncélozott harcosokat látunk. Nyugat-Európában csak több száz évvel az ezredforduló után találkozunk ilyen fokú páncélozottsággal.⁵ A három buzogány alakja a későbbi besenyő és kun csillag alakú buzogányokra emlékeztet, bár kettőnek a nyakrésze egy kissé a gerezdes buzogány megnyúlt köpűjére hasonlít. Felvetődik a kérdés, hogy a hunok Noin-Ulánál feltárt sírjaiból napvilágra került 30-40 cm hosszú, egy belső vasmag köré öntött, sokszögű bronzpálca buzogánynak nevezhető-e?⁶ Bár formára nem teljesen azonos azzal, amit buzogánynak nevezünk, használhatóság szempontjából annak tarthatjuk. Annál is inkább elfogadható a hunok bronzbotja buzogánynak, mivel a Bayeux-i szőnyegen ábrázolt gyalogosok kezében látható rövid buzogányszerű fegyvert is annak tartják, annak ellenére, hogy régészetileg a tárgy nem igazolt.⁷

A buzogány elterjedése és széleskörű használata a középkorban Európában a besenyőkhöz és a kunokhoz kapcsolható.⁸ A kunokkal és a besenyőkkel hasonlóan hadakozó és egyébként is hasonló fegyvereket használó avarok és honfoglaló magyarok ugyanis nem használtak buzogányt.⁹

Az az ok, ami miatt az avarok és a honfoglaló magyarok nem használtak buzogányt, bizonyára a védőfegyverzet típusában keresendő. A VI–X. század közt ugyanis a sztyeppei népek legfőbb védőfelszerelése a pikkelyes páncél. Ez nemezzel vagy bőrrel kibélelve az ütés ellen jól véd. A pikkelyek ugyanis félig vagy egyharmad részben fedik egymást, de némileg mozognak. Így az ütés erejét jobban levezetik. Az ütés eloszlik a kissé elmozduló és a támadó fegyvernek nem mereven ellenálló pikkelyeken.

Az ilyenfajta védőfelszerelés ellen hatékonyan olyan fegyvert lehet használni, ami üt is és szúr is egyszerre, illetve az ütés egész erejét egy kis helyre összpontosítja. Erre pedig legalkalmasabb a fokos. Nem véletlen, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok sírjaiban olyan nagy számban találunk különböző típusú ütő-vágófegyvereket, amelyek egyik felén vágóél, a másik felén megnyúlt hegyesedő és gömbölyded fok van. Olyan helyen használták ezeket a fegyvereket, ahol a ellenfél pikkelypáncélt hordott.¹⁰ Mindenesetre a sztyeppei népeknél az említett századokban többféle közelharc fegyvert találunk a páncélok áttörésére, mint Nyugat-Európában, mert a páncélozottság foka is nagyobb.¹¹ Avar sírokból a már említett fokosokon és fokosbárdokon kívül több esetben ismerünk vas pikkelypáncélok vagy részleges pikkelypáncélos temetkezéseket.¹²

Az ezredforduló után azonban, főleg Európában, a sodronying lesz a fő védőfelszerelés egészen a XIII. század végéig. Természetes, hogy amikor a harcosok sodronnyal védik magukat, igyekeztek ez ellen a megfelelő támadó fegyvert is kifejleszteni és használni.

A buzogány pedig megfelelő fegyver, hiszen a gyűrűk a sodronyingnél lazán kapcsolódnak egymásba és az ütés erejét átengedik. Amíg a pikkely tetőcserépszerűen levezeti az ütést, a sodronying a gyűrűszemek kapcsolódásából adódóan belapul, mintegy elernyedve és átengedi az ütés erejét. Így nem is szükséges átvágni a sodronyinget, elegendő nagyot ütni rá és alatta zúzódik az izom és törik a csont. A dolgozat írójának több esetben is volt csonttörése, egyszer buzogány, egyszer kard ütése miatt, pedig sodronying és sodronyos kesztyű volt rajta. A sodrony akkor véd az ütéstől, ha jól aláöltözik, bő és vastag nemezruhával és kesztyűvel. Az is igaz azonban, hogy a sodronying, amely a kereszteshadjáratok alatt terjed el igazán Európában, csak akkor engedi át a testmeleget, ha vékonyabb ruha van alatta, így azonban nem véd hatékonyan.

Tény azonban, hogy a kelet-európai sztyeppei eredetű lovasság hatékonyan használta a csillag alakú bronz buzogányt. Félelmetes voltát az is bizonyítja, hogy a Magyar Anjou Legendáriumban a Szent László jelenetek egyike azt mutatja be, ahogyan a királyt egy „kun vitéz” buzogánnyal üti le.¹³ A miniatúrán jól kivehetők a buzogányfej csillagszerűen elhelyezett gúla alakú tüskéi. A buzogány nyele hozzávetőlegesen 50-60 cm hosszú. Bár a képen Szent László sisakos, páncélos és pajzsot is hord, a jellegzetesen keleti ruhát viselő

vitéz, egyetlen fegyverével, a buzogánnyal, mégis leüti a királyt. Magyarországon a besenyő és kun típusú buzogány tehát nemcsak hogy nagyon elterjedt, amint azt a számtalan régészeti lelet is igazolja, hanem használatát érdemesnek találták még miniatúrán és nem is akármilyen történet ábrázolásakor bemutatni.¹⁴

Csillag alakú buzogányt ábrázol még a Szent László-legenda három ábrázolása: a bögyözi (Mugeni, Románia) XIII. századi, a homoródszentmártoni (Martini, Románia) XIII. század végéről származó templomi falkép és a karaszkói (Kraskovo, Szlovákia) szintén templomi falkép.¹⁵

A korai, valószínűleg a besenyőkhöz köthető csillag alakú buzogányok még egyszerűbbek, 4-5 tüskések. Azután a 4-5 tüske között az alsó és felső szélénél egy-egy háromoldalú kisebb tüske jelenik meg. A köpű a későbbiekben mindkét szélén keskeny peremmel bővül. A XIV. században a csillag alakú buzogány akár 12 tüskés is lehet, és a köpű megnyúlik csőszerűen, mert így biztosabban lehet a buzogányfejet a nyélre rögzíteni.

A buzogányok nyele 60-70 cm lehetett, a bronzfej tömege 33 és 65 dkg között változik. Kísérletek igazolják, hogy egy 33 dkg súlyú buzogány ilyen hosszú nyéllal elegendő arra, hogy egyetlen ütéssel behorpasszon egy XX. századi magyar vagy amerikai rohamsisakot, vagy súlyos sérülést okozzon sodronyingen keresztül. Ha mindehhez hozzáadódik egy kb. 600 kg-os ló tömege 35-40 km/óra sebességű rohamvágásával, elképzelhető a buzogány félelmetes hatása.

A XIV. század a védőfegyverzet terén lényeges változásokat hozott. A sodronyíngekre már a XIII. század végén fémlemezeket szíjaztak vagy szegecseltek, majd a XIV. század folyamán a lemezek megnagyobbodtak és fokozatosan az egész testet borító vértzet jött létre. Közép-Ázsiában pedig a XIV. század a tatár lemezes páncélok virágkora. Ilyen védőfegyverzetet hordanak az Ilkánok birodalmában, a Csagatajidák uluszában, az Arany Horda területén, de a távoli Korea és Kína határain is. Nem véletlen, hogy éppen Kelet-Európa és Közép-Ázsia találkozásának térségében alakult ki egy újabb, hatásosabb, vasból készült buzogány, a tollas buzogány. A tollas buzogány nehezebb fegyver és képes behorpasztani a lemezes vértzeteket is, főleg a lemezek csatlakozásánál és a váll, a nyak, a könyök és a csukló, valamint a térd részein.

A tollas buzogány legkorábbi ábrázolásai a Jami'al-tavarich kéziratban találhatók, amely Tebrízben készült 1306 és 1314 közt. Jelenleg egy kutatható példánya az Edinburgh-i Egyetem Könyvtárában van. Ebben több ízben is láthatunk tollas buzogányt. Rusztam is tollas buzogánnyal harcol, de több más „mongol” és „perzsa” páncélba öltözött pajzsos sisakos, ugyanakkor nomád tegezettel és veretes övvel felszerelt harcos is buzogánnyal küzd.

A Sahnámé azerbajdzsáni kéziratában, amely 1335 körül készült, Ardasír és Bahran összecsapása szintén tollas buzogánnyal történik. A két vitéz mongol

típusú sisakot és lemezkékből összeállított vértet, csuklózsínórós szabályát (az erdőfülei Szent László legenda freskóján a kun vitéz szabályja is ilyen) készletét íjtegette és nyíltegette hord.¹⁷ Figyelembe véve, hogy Rusztem, Ardasír, Bahran, tehát a főemberek kezében látunk tollas buzogányt, nem meglepő, hogy a Képes Krónika címlapján az egyik kun főember szintén ilyen buzogányt markol.¹⁸ Figyelemre méltó tény, hogy amíg a Magyar Anjou Legendáriumban, amely a XIV. század első felében keletkezett még csillagbuzogányt látunk, addig a később készült Képes Krónika már tollas buzogányt ábrázol. A változás a Szent László-legendát ábrázoló freskókon is megfigyelhető. A bögyözi, homoródszentmártoni, karaszközi falképek csillagbuzogányt ábrázolnak, de a mártónházi (Ochtina, Szlovákia) freskón, amely 1380 körül készülhetett már tollasbuzogányt látunk.¹⁹ Figyelembe véve azt a tényt, hogy a XIV. században Kelet-Európa nagy része az Arany Horda uralma alatt volt, beleértve a későbbi Moldvát is, a század közepén pedig több magyar-tatár háborúról is tudunk, valószínű, hogy a tatároktól vették át ősünk a tollas buzogányt. A hadjáratok 1345-ben és 1346-ban voltak, Nagy Lajos itáliai hadjárata pedig 1348 és 1350 között, ezek szerint tehát éppen a magyarok viszik Itáliába a fegyvert, és nem onnan származik Magyarországra. A Jami'el-tavarich, a Sáhname, a Magyar Anjou Legendárium és a Képes Krónika egymást követő keletkezési ideje is ezt erősíti. Dél- és Nyugat-Európában 1350 előttől nem ismerünk tollas buzogány-ábrázolást. A Jami'al-tavarich kézirat és a Képes Krónika buzogányához szinte teljesen hasonló buzogányt ajándékozott az 1920-as években a Magyar Nemzeti Múzeum a New York-i Metropolitan Museumnak?²⁰ Ez a hatgerezdes buzogány Székesfehérvár környéki leletből származik.

Tollas buzogányok Stara Zagora környékéről is előkerültek. A kazanliki múzeumban láthatóak Bulgáriában.²¹ Ugyanott őriznek egy enyhén gerezdelt, kissé lapított gömb alakú buzogányt, amely a necpáli (Necpaly, Szlovákia) Szent László-legendát ábrázoló freskó buzogányához hasonló, és egy alul-felül nagyon megnyúlt köpűs buzogányt. Hasonló van a Kazányi Tatár Múzeumban is, melyet a X-XI. századra kelteztek.²²

Ugyanitt fölöttébb érdekes buzogányfajtákat is láthatunk. Az egyik egy jellegzetesen kun típusú buzogány lenne, de az egyik tuskéje sólyomcsőrszerűen előreugrik. Ez lehetővé teszi, hogy ütése a fokos fokához hasonló hatást érjünk el vele. A fej maga zömök, köpűje az alsó felén megnyúlt, így a nyélen biztosabban rögzíthető. Lehetséges, hogy ez a volgai bolgárok–magyarok–kunok (?) által használt buzogánytípus a besenyő és kun csillag alakú buzogány legkésőbbi típusa. Helybeli kutatók a XIII–XIV. századra keltezték ezt a buzogánytípust. Az elnevezése igen találó – csőrös buzogány.

A másik egy gömbölyű vagy vízcepp alakú, köpű helyett bőrszík befűzésére való füllel. Ez a fajta buzogány ábrázolásokon is előfordul. A 60-70 cm hosszú nyél kb. 30 cm hosszú bőrszíkban folytatódik, és erre kötötték föl a

bronz vagy vas buzogányfejet. A hatása hasonló a láncos buzogányéhoz, de a vastag bőrszík merevebb mint a lánc, így nem ernyed el egészen, ha nincs folyamatos mozgásban. Így lehetséges, hogy a nagyobb, gyorsabb mozgású lovas harcos is használja ezt a fegyverfajtát. Az ázsiai sztyeppén ehhez a buzogányhoz hasonló fegyverrel vadásznak lóhátról farkasra a mongolok. Hosszú vágtaival hajszolják a farkast, majd megközelítvén egyetlen csapással leterítik. Bár az utóbbi fegyver csak fából és bőrből készült, egyetlen ütéssel széttöri a farkas koponyáját. Elképzelhető, milyen zúzó-romboló hatása lehetett a bronz vagy vasfejnek ...

A buzogány mint fegyver a XV–XVI. században is megtalálható, bár jelentősége a XVI. század végén jelentősen csökken. A XVII. században már csak tisztek kezében találjuk meg mint hadvezető, esetleg rendteremtő eszközt. Eszterházy Antal gróf, Rákóczi Ferenc fejedelem főtisztje hadi utasításában így szól a kapitányhoz: „rohamok alkalmával személyeik szerint ne menjenek legelő!; hanem a jó rendtartásra vigyázván, a visszafutamodóknak kíméletlenül verjék a hátukhoz a réz bozdogánt.”²³

Az erdélyi fejedelmek egyik fontos méltóságjelző eszköze szintén a buzogány volt, természetesen fejedelemhez illő díszes formában és kitűnő minőségben.

A sztyepei eredetű népek buzogányának feldolgozásakor szólni kell egy kutatói pontossággal ugyan nem dokumentálható, de valós tényről. Sok magyar népmesében, mégpedig archaikus, számos más ősi sztyepei motívumot is megőrző mesében a buzogányhajítás az erőpróba egyik fő változata. Az éppen hazatérő sárkány vagy kutyafejű úgy jelzi érkezését, hogy 7 vagy éppenséggel 77 mérföldről dobja haza buzogányát. A kicsi pásztor vagy királyfi kihúzza az udvaron a földre vagy éppen a küszöbbe (!) fűrődött buzogányt és dobja vissza pontosan a sárkány vagy a kutyafejű lova lába elé, aki belebotlik. Így gazdája tudja, hogy nem akárki érkezett meg a várához. Bár a buzogány nem hajítófegyver, a népmesékben a küzdő felek erejüket minden esetben a buzogány dobásával bizonyítják. Így válnak egymáshoz méltó ellenfelekké.

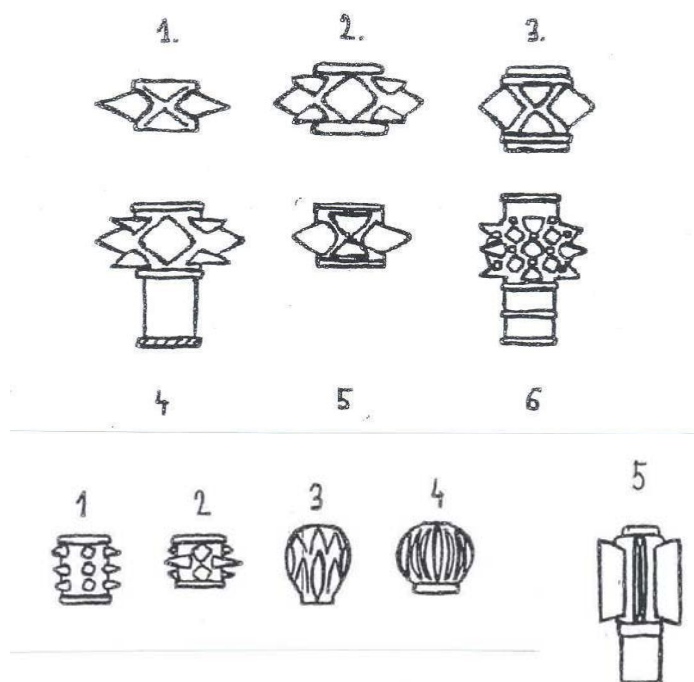
Érdekes, hogy Kolozsváron és Sepsiszentgyörgy környékén (innen vannak tapasztalataim), az 1970-es években viszonylag elterjedt játék volt a kisfiúk közt, hogy szurokba mártogattak egy botot addig, amíg végül is egy buzogányféle szurokfej száradt-sziládult meg. Utána a játék úgy folytatódott, hogy messzire, vagy célba kellett dobni vele, ritkán történt összecsapás. Ez egy régi játék gyermekjátékként való továbbélése vagy a népmesék hatására alakult ki, ma már nem lehet tudni. Kisfiú koromban még nagy öröm volt számomra, ha valahol építkeztek vagy aszfaltoztak (kolozsvári szóhasználatban szurkoztak), mert lehetőség volt szurkos buzogány készítésére, amivel pár napig lehetett játszani, addig, amíg a szurokfej le nem töredezett.

„A régi hősök lelke újjáéled minden kisfiúban.”

Jegyzetek

1. A sztyepei török népeknél a „buzdogán”, „buzdugán” zúzót, rombolót jelent, tehát jól tükrözi, hogy mire való. A szó eredetéről Nagy Géza írt: A magyar középkori fegyverekről. *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890).
2. U. Kóhalmi Katalin: A sztyepek nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. 16. kép.
3. A Szent László-legenda képein is a „kun” többször meglövi a királyt, aki pedig lándzsájával keresztülszúrja a kun vitézt.
4. A jellegzetes sztyepei hősénekekben a küzdő felek legalább háromféle fegyverrel próbálnak összecsapni. A témával Vargyas Lajos és Lőrincz László több munkájában is foglalkozik.
5. Nyugat-Európából egyébként szinte nem ismerünk páncélos ábrázolásokat a VI. és a X. század között. Ha van is ilyen, a harcosok rövid ujjú, derékig érő sodronyínget viselnek, de kezükön-lábukon nincs védőfelszerelés. Ezzel szemben Ázsiában a sztyepei népek által bejárt területen több tucat páncélos lovas és gyalogos ábrázolást ismerünk. Ilyenek láthatók a kizili, Maya barlangi freskókon, a turfáni, bezekliki, pendzsikenti falfestményeken, de páncélos harcost ábrázol II. Khosrau Tag-e bosztáni szikladomborműve, a szuleki sziklarajz és a quarasahri és szörcsöki agyagszobrocska. Igen jól ábrázolja a páncélt – és egyszerre kétféle típust – a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszaka.
6. U. Kóhalmi Katalin buzogánynak tartja: A sztyepek nomádja lóháton, fegyverben. 82.
7. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971. 19.
8. Pálóczi Horváth András. Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989. 15. Kovács László összefoglaló munkában ismerteti ezeket a buzogányokat. Kovács L.: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XVI. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* 22 (1971)
9. Sem a magyarok, sem az avarok régészeti hagyatékában ezidáig egyetlen buzogány sincs. A millenáris ünnepségekre és azután készült festményeken ugyan sokszor ábrázolnak buzogányt, de ezek nem korhű ábrázolások, A vezérek kezében lévő buzogányok is legtöbbször XVI–XVII. századi magyar főúri és török buzogányok.
10. Benght Thordeman a pikkelypáncél kialakulási helyének Közép-Ázsiát nevezi meg, pontosabban az iráni és a türk népek határvidékét: *The Asiatic splint armour in Europe*. Stockholm, 1932. 143–145.
11. A qarasahri falkép két harcosa pikkelypáncélt hord, az egyik hátán díszes, ovális pajzs van, fejüket gömbölyű sisak védi, pikkelyes nyak, tarkó és fülvédővel. A harcosok fegyvere fokos és fokosbárd. Alexander von Le Coq: *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*. Berlin, 1925. 124.
12. Erdélyi István a Kárpát-medencében feltárt avar pikkelypáncélokhoz igen sok párhuzamot is hoz: Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Budapest, 1982. könyvében.
13. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. 20.
14. Magyarországi múzeumokban viszonylag nagy számban őriznek csillag alakú buzogányokat.
15. László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp., 1990.
16. Nicolle, David: *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350*. London, 1999. 452–453.

17. Nicolle, David: Arms and Armour ... 456.
18. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. 23.
19. László Gyula: A Szent László-legenda ... Ruttkay, Alexander: Uménie kované v zbraniach. é. n. 54. kép.
20. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. 22.
21. Nicolle, David: Arms and Armour ... 366.
22. Ismailov, I.: Bolgár fegyverkezés a XI–XIII. században. é. n. 6.
23. Thaly Kálmán: Ősmagyar fegyverek és hadiszokások maradványai a kuruckorban. Hadtört. Közl. 1889. 156. – A fentieken kívül felhasznált irodalom: Boncz Ö.: A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt. Archaeologiai Értesítő 7 (1887); Ekrem A.: L'Art en Turquie. Fribourg, 1981.; Gorelik M.: Armii mongolo-tatar; Moszkva 2000.; Kerny Teréz: Szent László lovas ábrázolásai. Ars Hungarica XXI (1993); Vásáry I.: Az Arany Horda. Budapest, 1986.

1. Bronz csillagbuzogányok. 1-5. Kalmár J.: Régi magyar fegyverek. 4-5. kép; 6. Havassy P. (szerk.): Zúduló sasok. 121. kép.
2. Buzogányok. 1-2. Ün. hüvelyes buzogányok. Kalmár J.: Régi magyar fegyverek. 6. kép; 3-4. Keleti típusú buzogányok, uo. 7. kép; 5. Tollas buzogány, uo. 10. kép.

3. Lovasok összecsapása. Jami' Al-Tawarikh, Tebriz, 1306-1314.

